

Философия на езика
Philosophy of Language

ПРАГМАТИСТКИЯТ ОБРАТ ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА ЕЗИКА

Анета Карагеоргиева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията представлява аналитичен обзор на мисловните движения, довели до прагматисткия обрат във философията на езика през 70-те г. на XX в. Показана е логиката на решаването на основния въпрос за природата на значението, водеща от приемането за носител на значението на думата или изречението до поставянето на действащия човек в центъра на производството на смисъл. Така се оформя едно съвсем ново понятие за значение, което и до днес играе основна роля във философията на езика.

Keywords: philosophy of language, meaning, communication, Strawson, Austin, Grice.

Най-характерното за философията на XX в. е осъществяването на т.нар. лингвистичен обрат, настъпил през 20-те години благодарение на ранния Витгенщайн и подготвен от трудовете на Фреге и Ръсел. Този обрат поставя в центъра на философското внимание приносите на езика към нашето разбиране за света и поражда съзнанието, че много от смятаните за традиционни философски проблеми се дължат на начина, по който езикът работи в процеса на общуването между хората – както във всекидневието, така и в науката. Това, което езикът постига, като кара хората да променят убежденията си или да извършват определени действия, става на първо място благодарение на това, че в езиковото поведение се обменят значения или смисли. Така въпросът за природата на езиковото значение става основен за философията на езика. Кое или кой означава и как е възможно нещо езиково да препраща към нещо извън себе си, нещо неезиково или нещо в света, е проблем, от решението на който зависи как изобщо ще разбирате природата на света, в който живеем, и как ще обясним действията си, които така добре съответстват на нашите цели и ни позволяват да оцелеем и да развиваме културата си. Въпросът за значението е въпрос на семантиката, но той не може да се разглежда в изолация от въпроса как се образуват значещи вериги от символи (синтаксис) и как тези символи се използват от хората за координиране на действията им (прагматика). Обръщането към

прагматиката на езика – към употребата на езиковите символи за целите на ефективното общуване – е толкова значимо, че е получило името прагматистки обрат във философията на езика. Тук ще очертаем основните особености на теориите, осъществяващи този обрат.

Чак до края на 50-те години на XX в. изследователите на езика предпоставят мълчаливо, че носителят на значението са думите или изреченията. С една дума, философията на езика е потънала в семантиката. Връзката между хората и техните езикови изрази се приема за област на психологията или психолингвистиката. В тази нагласа личи влиянието на Ръсел, но през споменатия период то започва да отслабва. Един от най-сериозните му критици е Питър Стросън, работещ в Оксфорд. Грешката на Ръсел, отбелязва Стросън в статията си „За реферирането“ (1950), е в преувеличаването на ролята на референцията или обозначаването, така че значението на думата се отъждествява с обекта, който тя замества. Подобно преувеличение води до абсурдното заключение, казва Стросън, че да покажеш значението на думата „кърпичка“ е равносилно на това, да извадиш кърпичка от джоба си (Strawson, 1950:328), т.е. да извадиш от джоба си значението. Значението на думата не е обектът на референцията на тази дума. Това личи в множеството случаи, когато „имам предвид“ съвпада с „означава“. Това личи много добре от следния популярен пример: „Джон имаше предвид Т. С. Елиът, когато каза, че най-големият английски романист е жена“. Тук този, който „означава“, е същият, който има предвид, т.е. това е Джон – човекът, а не изречението или думата.

Стросън, следователно, не е съгласен с основното твърдение на референциалната семантика – че значението на думата е обектът, към който тя сочи (реферира). Това твърдение свидетелства за генерално объркване за природата на езика според Стросън. Важното в езика, както показва примерът с Джон, е това, което говорителят има предвид, а не това, което думите значат. В противен случай да разрушиш един обект, носещ определено име, би било еквивалентно на това, да разрушиш значението на името. Това е също толкова абсурдно, колкото и да извадиш значението на „кърпичка“ от джоба си.

Каква е алтернативата на референциалната теория? В отговор на този въпрос Стросън скицира друга теория, станала известна като теория за употребите. Тя се застъпва и от Витгенщайн (Философски изследвания, § 43), и от Х. П. Грайс, като благодарение на последния става доминираща чак до 70-те години. Стросън пише: „Да се покаже значението на един израз... означава да се покажат общите инструкции за употребата му за обозначаване или споменаване на отделни неща; да се покаже значението на дадено изречение, е да се покажат общите инструкции за неговата употреба за правене на истинни или неистинни твърдения“. (Strawson, 1950:327)

Стросън прокарва стриктна разлика между изречение и твърдение. Изреченията могат да са граматически правилни или смислени, но те не са нито истинни, нито неистинни. Само твърденията могат да бъдат такива, а те се пораждаат или правят чрез употребяването на изречения за репрезентиране на света. Според Стросън е абсурдно да се смята, че изречението „Сегашният крал на Франция“ е истинно (или неистинно) просто защото то е смислено. Решаващ за истинността е контекстът на употребата на това изречение. Използвано през 1625 г., казва Стросън, това изречение „прави“ твърдение за Луи XIII, през 1650 – за Луи XIV, а през 1950 с него не може да се твърди нищо, макар че си остава смислено (Ibid., 325). Първите две твърдения са съвсем различни по значение, въпреки че са изказани с едно и също изречение. Вижда се, че Стросъновото разбиране за „твърдение“ съвпада със съвременното за „пропозиция“. Третото, изказано в днешно време, изобщо не би повдигнало въпроса за референцията, защото е ясно, че Франция не се управлява от крал.

Според Ръсел думите и изреченията са източниците на значението, докато според Стросън това са хората. Това е радикално различно виждане за природата на езика. Ръсел счита, че семантиката е фокусът на философския интерес, Стросън – че това е прагматиката: как хората използват думите. Тази идея на Стросън дава началото на съвсем различен вид изследвания, „завзели“ философското поле чак до средата на 80-те г. Стросън обаче не предлага развита теория в този дух; такава теория за първи път е формулирана от Грайс.

В статията си „Значението“ (Grice, 1957) Грайс се опитва да обясни какво е значението, що се отнася до човешката комуникация. Започвайки с неяснотата и многозначността на термина „значение“, Грайс смята, че първо трябва да отделим „естественото“ значение, което се отличава с това, че е надежден признак за съществуването на означаваното. Това според Грайс не е семантично значение, защото изразява „естествена“, причинно-следствена връзка. Пример за такава връзка е изречението „Тези петна означават, че той има шарка“.

По-нататък той внимателно изследва кое е понятието за значение, което „работи“ в следните изречения:

Звънът на звънеца означава, че автобусът е пълен.

Дигайки ръка, Мери имаше предвид, че знае отговора.

Забележката „Чисто е“ означаваше, че бунтовниците са напуснали острова. (Ibid., 379)

В тези случаи значението според Грайс, е „неестествено“ и семантично. Може да се каже, че този термин е неточен, защото в този вид значение няма нищо неестествено, но Грайс просто иска да подчертае значимостта му за комуникацията, а не за протичането на някакви природни процеси.

Затова по-скоро трябва да твърдим, че става дума за „комуникативно значение“, доколкото Грайс търси какво е необходимо за хората, за да общуват един с друг в най-широкия смисъл на думата. Лингвистичното значение е по-тясно понятие, попадащо под общото понятие за комуникативно значение. Общуването чрез флагове, сигнали с ръце и други нелингвистични жестове е общуване, но не е езиково, ако езикът се вземе в тесния смисъл на система от вербализирани „жестове“, т.е. това, което говорим. Така Грайс различава два вида неестествено значение: 1) стандартно, буквално или конвенционално; и 2) значение на говорителя. Конвенционалното значение е това, което думата е придобила в процеса на своята употреба и всички говорители мълчаливо са се съгласили да я използват по този начин. Значението на говорителя е това, което първият говорител, употребил думата по определен начин, ѝ е придал, или това, което той има предвид в уникалната ситуация на конкретното говорене, в което го заварваме да употребява съответната дума. Обикновено конвенционалното значение и значението на говорителя съвпадат, но не винаги. Например при метафорите те не съвпадат. Ако кажа, че Жулиета е слънце, това не означава, че тя е на небето, както се предполага от конвенционалната употреба на думата „слънце“. Значението на говорителя черпи от конвенционалното, но е донякъде независимо от него и го надхвърля.

Друг случай имаме, когато конвенционалното значение не присъства изобщо. Това е хипотетичната ситуация на възникване на езика. Тогава хората произвеждат звуци и жестове с комуникативни намерения, но преди наличието на установена система как да се използват. Конвенциите идват от регулярностите в говоренето. Можем да подкрепим тази хипотеза с наблюдение на това, какво правят хора без общ език, когато трябва да се разберат помежду си.

Разграничението между конвенционално значение и значение на говорителя може да бъде открито и при прагматичните черти на изреченията, т.е. когато думите се употребяват с цел да се осъществи някакво действие: например, ако кажа „Имаш ли сили да ми подадеш кофата с вода? Дървеният ми крак се запали“, аз не питам за силите на събеседника и дори не задавам въпрос, а издавам команда. Тя обаче има конвенционалната форма на въпрос.

Тук можем да се попитаме кое от значенията е първично? Според Грайс това е значението на говорителя. Аргументът му е, че конвенционалното значение не може да се отдели от това на говорителя, докато това на говорителя може да съществува относително самостоятелно. Чудесен пример в това отношение дава съвременният американски философ Д. Дейвидсън (Davidson, 1986:170). Госпожа Малапропизъм казва: „Това е чудесно разбъркване на епитафии“, докато всъщност има предвид „Това е чудесно

подреждане на епитети“. Така или иначе, в контекста на употребата аудиторията разбира съвсем добре какво има предвид говорителката.

Това, което движи Грайс, е идеята, че когато човек означава (по „неестествен“ начин) нещо, това е равносилно този човек да осъществи сложно интенционално (преднамерено) поведение, насочено към друг човек. Анализът на Грайс гласи следното: човек означава нещо чрез друго нещо или чрез някакво действие тогава и само тогава, когато този човек има намерение да предизвика някакъв ефект у аудиторията, като я накара да разпознае чрез нещото или действието, че той възнамерява да предизвика този ефект (Grice, 1957:385).

Според Грайс има два основни вида ефекти, които човек може да предизвика у аудиторията: да я накара да повярва нещо или да направи нещо. В езика тези два ефекта са отразени в съобщителните и заповедните изречения, например: „Мери отвори вратата“ и „Мери, отвори вратата!“.

Ключовият момент е, че ефектът у аудиторията е благодарение на това, че тя разпознава на намерението на говорителя. Аудиторията стига до убеждението, че говорителят си тръгва, просто като разпознава, че вдигането на ръката е израз на намерението му да си тръгне. Според Грайс намеренията не са никакви мистериозни вътрешни същности. Интенционалното поведение е поведение като всяко друго, просто има някои особености, които го отличават от другите видове. То не е поведение плюс някакъв невидим ментален обект. Интенционалното поведение е открито за емпирично изследване, затова и езиковото значение е открито за емпирично изследване.

Какво точно представлява значението на говорителя? То е резултат от комуникативното намерение, а то е донякъде рефлексивно: аз имам намерение да комуникирам отчасти чрез това, че аудиторията разпознава това мое намерение. Грайс дава примера с рисунката на невярната съпруга на Х в двусмислена поза с У. Ако аз дам на Х снимка на жена му и У или рисунка на жена му и У, ще предизвикам съвсем различна реакция у Х. Снимката има естествено значение, но не и неестествено; моето намерение е неразпознаваемо в нея; рисунката, напротив, има значение на говорителя – аз съм я нарисувала именно за да внуша нещо на Х, т.е. има важна разлика и в интенциите. Х може да помисли, че е намерил снимката случайно, но това не важи за рисунката.

Оттук нататък обяснението на Грайс обраства с ред усложнения, които го правят психологически нереалистично. Защо става така? Заради задачата, която си поставя Грайс. Той смята, че прави концептуален анализ на всекидневния език, по-специално на понятието за значение. Този анализ трябва да се състои от елементи, познати на всеки човек. Затова той избира само две понятия – намерение и убеждение. Второ, анализът трябва да е необходимо

истинен и априори, с други думи, да не може да бъде оспорен от никой компетентен говорител на езика. Значи никоя интуиция за никоя въображаема ситуация от даден мисловен експеримент не бива да може да подрони анализа. Така сложността отразява невъзможността да се вземе предвид такова огромно множество от контрапримери.

Според мен Грайс е обърнал задачата си. Във философията на езика тя се състои в това, да се разкрият имплицитните в езика всекидневни теории за него и за езиковото значение. Склонни сме да приемем, че щом концептуалният анализ разкрива разлика между конвенционално и значение на говорителя, значи здравият разум на всекидневие то прави това разграничение. Ако искаме да идем отвъд здравия разум, да пристъпим границите на научното, тогава трябва да си зададем въпроса дали има теоретическа полза да се прави подобно разграничение. Грайс показва, че това е полезно, но се оказва, че трябва допълнителни понятия, които не се намират във всекидневната теория. И по-специално, трябва ни критерий за индивидуализация на съдържанието на езиковите изрази: откъде да знаем дали изразът „Дай ми солта“ не означава „Сега ще ти ръсна сол в очите“? Отговорът на Грайс е, че такъв критерий е мисълта, която се изразява от езиковата форма. Тогава обаче възниква въпросът кое определя съдържанието на мисълта?

Грайс изхожда от физикалистки нагласи, затова според него съдържанието на мисълта се определя от пряка причинна връзка със света и от връзка с другите мисли в главата на говорителя. Този отговор не е достатъчно добър, защото другите мисли, които съ-определят съдържанието на конкретната мисъл, която се разглежда, отчасти получават съдържанието си от конвенциите, а нали значението на говорителя беше първично? Така се получава кръговост, която подронва основите на теорията на Грайс.

Мнозина изследователи смятат, че теорията на Грайс е обща теория на комуникацията. Лингвистичната комуникация в частност получава своето теоретично обмисляне в работите на Остин (Остин, 1996). Последният започва с атака срещу две широко разпространени и недостатъчно рефлексирани философски позиции: първо, че правене и говорене са различни неща, и второ, че всяко говорене има за цел да опише света. Второто е характерно за логическия позитивизъм, който счита, че всяко смислено изречение трябва да бъде емпирично верифицирано или верифицируемо. Остин критикува тази позиция, давайки множество контрапримери. Изреченията от контрапримерите се характеризират с това, че изразяването им е едновременно говорене и правене. Те не съдържат оценъчни думи, нито метафизически такива. В изречението „Кръщавам този кораб „Кралица Елизабет“ със самото изговаряне на думите се осъществява и наименува-

нето на кораба. Това е само една бегла илюстрация на идеята, че има много действия, осъществяващи се чрез езиково изказване или, в терминологията на Остин, речев акт.

По-нататък разсъжденията на Остин могат да се резюмират така. Макар че някое говорене е и правене, има поне два вида говорене – описателно и неописателно. Твърденията имат за цел правилното описание на реалността. Успешните твърдения са истинни, неуспешните – неистинни. Тези описателни изрази Остин нарича констативи. Напротив, кръщаването не цели да опише нищо. То не е нито истинно, нито неистинно. Неговата цел е да извърши някакво действие. Него Остин нарича перформатив.

Това разграничение не е непоклатимо обаче. Продължавайки анализа си, Остин атакува идеята за чисти констативи. Той показва, че правенето на твърдения изисква условия, подобни на условията за осъществяване на перформатив, т.е. констативите имат неописателни (перформативни) аспекти. Например говорителят трябва да има доказателства за твърдението си, то трябва да е релевантно на контекста и трябва (за много твърдения) да има обект на референцията. Следователно, има много начини за провал на констатива. Проваленият констатив не е нито истина, нито неистина.

Второ, на свой ред, перформативите имат описателни аспекти. Перформативът „Обещавам, че Мери ще дойде на срещата“ съдържа описанието „Мери дойде на срещата“. То има условия за истинност или неистинност, но е част от перформатива. Така разликата между констатив и перформатив се размива.

Накрая, пълното проваляне на разграничението идва от изречения като „Твърдя, че котката е на постелката“. Това констатив ли е или перформатив? От една страна, то е констатив, защото описва някакво положение на нещата. От друга, има същата структура като перформативите, защото извършва действието твърдене. А истинността или неистинността му не се изразяват от цялото изречение, а само от втората част. Значи не попада нито под точната дефиниция на перформатив, нито под тази на констатив.

Затова Остин развива нова теория, според която има три различни аспекта на говоренето: локутивен, илокутивен и перлокутивен. Локутивният също има три аспекта: лингвистичните единици могат да се мислят като 1) звуци, 2) думи от някакъв език, и 3) имащи референция към обекти от света и следователно – значение или смисъл. Илокутивният акт се състои от силата на израза – обещание, залог; перлокутивният акт е свързан с ефекта, който се предизвиква у аудиторията. Убеждаването, раздразняването и заплашването са перлокутивни актове. Те може да са преднамерени или не, но това, което ги различава от илокутивните, е, че илокутивът се осно-

вава на съществуването на конвенции, а перлокутивите са естествени или неконвенционални.

Постиженията на Остин окончателно преориентират работата на философите на езика към прагматиката. Теорията на Остин е подета от американския философ Джон Сърл, който разработва следваща, станала вече класическа, теория на речевите актове.

Сърл счита, че разграничението между локутивни и илокутивни актове не е добро разграничение. Речевите актове изразяват едновременно сила и съдържание, затова всичко трябва да се включи в илокутива. Съдържанието е неотделима част от изречението, както и силата, с която се казва. Нека разгледаме следните четири случая:

Твърдя, че Мери ще дойде на срещата.

Питам дали Мери ще дойде на срещата.

Обзалагам се, че Мери ще дойде на срещата.

Обещавам, че Мери ще дойде на срещата.

И четирите изразяват една и съща пропозиция, отнасяща се за идването на Мери на срещата. Остин счита, че пропозициите са завършени същности и затова изказването им трябва да има самостоятелен локутивен аспект. Според Сърл обаче пропозициите не са завършени, затова те зависят от силата на илокутивния акт. От това следва, че съществуват различни видове условия, които трябва да се изпълнят, за да е успешен речевият акт. Обещанието изисква пропозиция за бъдеще, утешенията – пропозиции за минало.

Тук няма да се впускам в повече подробности от теорията на Сърл, защото целта ми е да представя нагласата, тенденцията в разбирането на значението, а не да излагам възгледите на отделни автори. Нещата се развиват по-нататък, защото скоро се забелязва, че теорията за речевите актове изучава само това, какво се прави с отделните изречения. Напротив, има общи принципи, които ръководят комуникацията като цяло. Отново Грайс е този, който се заема с изучаването на това, какви принципи насочват общуването и как те действат в разговора (Grice, 1975). Разговорът е въпрос на сътрудничество между говорител и аудитория. Всеки допринася за разговора по начин, който поддържа общата (макар и невинаги ясна) цел и посока, което Грайс нарича Кооперативен принцип. Това е най-общото ръководство на общуването. На по-частно равнище започват да действат и по-частни принципи, наречени максими. По подобие на Кантовата класификация на категориите Грайс дели тези максими на четири вида: на качеството – вярвам в това, което говоря, на количеството – давам толкова информация, колкото е необходимо, на отношението – изразите ми са релевантни, и на начина – говоря кратко, подредено, ясно и недвусмислено¹⁾. Тези максими са норми, но могат да не бъдат спазени по няколко начина: чрез нарушаването им – не успявам да ги изпълня, било като

лъжа или като греша, чрез избора умишлено да не се спазят – някой, помолен да даде кратко описание на Кантовата трансцендентална дедукция, може да каже „Не мога да дам кратко описание“, и чрез заобикалянето им, например с използването на мейозис (преумаляване): „Трябва да се почисти“, казано след отминаването на ураган; или с използването на метафора („Моята любов е червена роза“ не означава, че мисля, че тя е растение.)

Най-важната позиция на Грайс обаче е, че взаимодействието между хората става в контекст, който дава живот на имплицатурите²⁾. Говорителят съобщава много повече от това, което казва и това, което логически следва от казаното. Това може да се илюстрира със следните примери: „Иван наистина се опитва да работи добре“ означава, че той всъщност не работи добре. „Можеш ли да ми подадеш солта?“ реално не е въпрос, а молба. Тези простички наблюдения върху начина, по който функционира езикът, помагат да се решат важни философски проблеми – метафизически и епистемологически. Например парадоксът на Мур „Вали, но аз не вярвам в това“ е изречение, което изглежда противоречиво. Семантично то е непротиворечиво, но логически е. Парадоксът всъщност се решава разговорно, като се отговори на въпрос какви специални условия трябва да има, за да прибегне човек до противоречиви послания?

През 70-те години на XX в. и след това започва развитието на нови семантики, които доразвиват физикалистките идеи на Грайс (причинно-историческата, индикаторната и ковариантната теория) или въвеждат еволюционни съображения и механизми при изясняването на значението (телеосемантиката). Това показва важността и мащаба на постиженията на Остин, Сърл и Грайс в прагматиката, а влиянието им извън рамките на философията също не е за подценяване. Тези теории обаче се нуждаят от специално разглеждане в отделен текст.

БЕЛЕЖКИ

1. По-подробно теорията на Грайс за комуникацията се обсъжда в моята статия *Философия за деца и сократически диалог – сравнително изследване* (2005). В: сп. „Философия“, кн. 6
2. „Имплицатура“ е понятие, въведено от Грайс по аналогия с „импликация“ и означава не просто че нещо следва от дадено изказване, а че това нещо се намеква от изказването със силата на молба, заповед или друга форма на перлокуция.

ЛИТЕРАТУРА:

- Остин, Дж., *Как с думи се вършат неща*. „Критика и хуманизъм“, С., 1996.
- Grice, H. P. „Meaning“. *The Philosophical Review*, Vol. 66, No. 3. (Jul., 1957), pp. 377-388

Grice, H. P. „Logic and Conversation“. In: *Syntax and Semantics*, Vol. 3, Speech Acts, ed. by Peter Cole and Jerry L. Morgan. New York: Academic Press 1975, pp. 41–58

Strawson, P. F. „On Referring“, *Mind*, New Series, Vol. 59, No. 235. (Jul., 1950), pp. 320-344.

THE PRAGMATIC TURN IN THE PHILOSOPHY OF LANGUAGE

Abstract. The article analyzes which series of thinking moves led to the pragmatic turn in the philosophy of language during the 70-es. The logic of different solutions of the key problem about the nature of meaning is expounded. The turning point is seen in the rejecting of words and sentences as main bearer of meaning and in putting the human being and its behaviour the heart of meaning production. Thus a thoroughly new understanding of meaning emerges which is central to the philosophy of language up to present day.

Aneta Karageorgieva, Assoc. Prof., Dr. Sc

✉ Sofia University „St. Kl. Ohridski“, Department of Philosophy
15 Tzar Osvoboditel St.
1004 Sofia
e-mail anetakarageor@yahoo.com